

ВСТУП

Золотий пістолет

Не стану заперечувати, що я самотній. Глибоко самотній.
Монарх, коли він не змушений ні перед ким звітувати про
те, що говорить і робить, неодмінно стає дуже самотнім.¹

Мохаммед Реза Пехлеві, шах Ірану

Наймогутніші тирани на землі приречені жити в страху. Вони можуть змусити своїх ворогів зникнути одним порухом пальця. Вони, їхні родини й поплічники зі своїх розкішних палаців можуть керувати цілими країнами, але водночас змушені проводити кожну годину свого життя в страху втратити все. Якими б могутніми вони не ставали, жодні їхні статки не допоможуть позбутися страху або наказати йому щезнути. Якщо такі тирани зроблять один невірний крок, вони впадуть. А впадши, тирани часто опиняються у вигнанні, у в'язничній камері або в сирій землі.

Холодного зимового дня наприкінці 2007 року «амазонки»^{*} в зеленому камуфляжі дали команду: «Все чисто». За мить з готелю «Де Маріньї» в центрі Парижа вийшов полковник Муаммар Каддафі. Спустившись сходами, він пройшов червоною килимовою доріжкою, розстеленою на нескошеній траві. У кінці килима стояв гігантський намет. Працівники готелю «Де Маріньї», що

^{*} Амазонки — неофіційна назва загону охоронниць елітної особистої охорони лідера Лівійської Джамахірії Муаммара Каддафі. Сформований у 1980 роки та припинив своє існування після ліквідації Лівійської Джамахірії внаслідок громадянської війни. Тут і далі знаком * подаються примітки перекладача. Цифрами позначені прикінцеві примітки автора.

його французький уряд використовував для розміщення державних гостей, звикли задовольняти забаганки могутніх правителів, але ніколи раніше в саду не ставили бедуїнський намет, щоб приїжджий диктатор міг зустрічати гостей «за традиціями пустелі».²

Всередині намет був прикрашений зображеннями верблюдів і пальм. Він був обставлений величезними шкіряними кріслами, в яких публіка могла сидіти і уважно слухати лідера. Увечері відвідувачів зустрічали язики полум'я великого вогнища.

Окрім намету, який Каддафі зробив своїм робочим місцем, він перетворив Париж на особистий ігровий майданчик. Спочатку його запросили до Франції лише на три дні, але він вирішив залишитися на п'ять. Правитель прибув до Парижа зі своїми сумнозвісними охоронцями-жінками і такою великою свитою, що для його пересування містом знадобилася сотня автомобілів. Президент Ніколя Саркозі прийняв його з усіма військовими почестями. Каддафі вирішив, що хотів би побачити Версальський палац, оскільки був зачарований Людовиком XIV, тому він привіз із собою «делегацію» зі ста осіб. Він виїхав з намету в дуже довгому білому лімузині, який повсюди створював затори на дорогах. Коли диктатор захотів покататися на човні по Сені, мости вздовж річки довелося закрити для громадськості.³ Каддафі навіть поїхав полювати на фазанів — вельми незвична розвага для глави держави, який відвідує країну з візитом у XXI столітті.⁴ Але для нього це було звичним явищем. Про зверхнє ставлення Каддафі до решти світу засвідчила його реакція на інцидент у 2008 році, коли його син був заарештований у Женеві за напад на двох працівників розкішного готелю. Наступного року диктатор звернувся до Італії, Німеччини та Франції з проханням «скасувати» Швейцарію.⁵ Коли цього не сталося, Каддафі закликав мусульман усього світу розпочати священну війну проти цієї країни. А на Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, де лідерам зазвичай надається 15 хвилин для виступу, Каддафі говорив 93 хвилини. Під час промови він назвав Раду Безпеки «радою терористів», розрекламував власний вебсайт,

поскаржився на втому через зміну часових поясів і згадав про вбивство Джона Кеннеді.⁶

Попри всі ці дивацтва, Каддафі, який контролював Лівію з кінця 1960-х років, був жорстоким диктатором-убивцею.

Якщо він хотів продовжити такий стиль життя, йому необхідно було залишатися при владі. А щоб утриматися при владі, він наганяв страх на всіх, ким правив. Якщо на вулицях Тріполі звичайні люди наважувалися хоч коли-небудь виступати проти режиму, вони негайно наражалися на небезпеку потрапити до в'язниці або навіть загинути. Протягом лише одного літнього дня 1996 року сили служби безпеки вбили понад дванадцять сотень людей в одній з в'язниць, де жертви режиму зазнавали тортур.⁷ Навіть думати про зміну режиму вважалося небезпечним. Як сказав один лівієць: «Ми не лише не наважувалися висловлювати будь-які зауваження, ми не наважувалися навіть *думати* про критику».⁸

Проте навіть на вершині своєї влади, коли багато його ворогів гнило під землею або у в'язницях, Каддафі повсюди вбачалися загрози. Стіни навколо його головної резиденції були чотири метри заввишки і метр завтовшки. Під цим комплексом Каддафі наказав побудувати таку широку мережу тунелів, що для пересування нею використовувався гольф-корт.⁹ Тунелі слугували для втечі, а ще там обладнали підземну телевізійну станцію, яка дозволяла диктатору звертатися до свого народу під час облоги.¹⁰ В іншому комплексі Каддафі в Тріполі за важкими дверима, здатними витримати вибух, розмістилася операційна, тому життя диктатора можна було врятувати навіть під час кривавої революції. Той підземний бункер був настільки розгалуженим, що один журналіст назвав його «лабіринтом».¹¹

Людині, яка вважає, що на неї чекає світле майбутнє, не потрібні численні комплекси з кілометрами підземних тунелів. Але Каддафі знав, що його майбутнє не було безпечним. Для диктаторів існує цілком реальна потреба будувати такі захисні споруди. Загрози для них величезні й постійні.

15 лютого 2011 року в Бенгазі, другому за чисельністю населення місті Лівії, спалахнули протести, коли режим заарештував адвоката, який представляв жертв масових убивств у в'язниці 1996 року. У Лівії за часів Каддафі, де диктатор не збирався терпіти опозицію, це був рідкісний прояв інакомислення.¹² Коли броня режиму дала тріщину, ситуація швидко загострилася, оскільки рух опозиції посилювався і поширився на інші міста. У відповідь Каддафі виступив по національному телебаченню з промовою, в якій пообіцяв «очистити Лівію будинок за будинком».¹³ «Я не покину країну», — заявив Каддафі, додавши, що «помре як мученик».¹⁴

На тому етапі Каддафі все ще був упевнений, що вмирати йому не доведеться. І хоча повстанці брали під контроль цілі міста, режим зберіг здатність перейти в наступ. 16 березня війська Каддафі наблизилися до утримуваного повстанцями Бенгазі, а один з його синів дав інтерв'ю, в якому вихвалявся, що «за 48 годин все закінчиться».¹⁵

Після того як Каддафі назвав своїх ворогів щурами, з'явилася реальна можливість того, що на очах у всього світу розгорнеться кампанія масових вбивств.¹⁶ Зіткнувшись з такою перспективою, Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй проголосувала 10 голосами проти 0 за те, щоб вжити «всіх необхідних заходів» для захисту цивільного населення.¹⁷ До кінця було ще далеко, але початок було покладено. За два дні французькі винищувачі піднялися в повітря для атаки на режим, а військові кораблі ВМС США запустили крилаті ракети для нейтралізації лівійських систем протиповітряної оборони. Виступаючи в ході візиту до Бразилії, президент Барак Обама заявив: «Ми не можемо стояти осторонь, коли тиран каже своєму народові, що пощади не буде».¹⁸

У жовтні, коли режим сильно ослаб, а бомби все ще падали згори, Каддафі зрозумів, що настав момент, якого він так довго боявся. Більше не було ні комплексів, ні тунелів, ні стін, які могли б захистити диктатора. Натомість Каддафі та його поплічники змушені були переїздити від будинку до будинку в прибережному

місті Сирт, поблизу якого народився диктатор. Запаси були обмежені, тож його охоронці були змушені нищпорити в пошуках макаронів і рису, щоб нагодувати групу. Сам Каддафі був явно спантелечений. «Чому немає води? Чому немає електрики?» — запитував він начальника своєї охорони. Спроба втечі була пов'язана з великим ризиком, але повстанці були дуже близько й постійно обстрілювали місто, тож залишатися в Сирті теж було небезпечно. Зрештою, Каддафі неохоче погодився на втечу. Спочатку виїзд було заплановано на 3 годину ночі, під покривом темряви, проте кортеж з близько сорока автомобілів виїхав лише через п'ять годин. На той час вже зійшло сонце. Через пів години після виїзду колони її обстріляли ракетами. Один зі снарядів вибухнув так близько, що в автомобілі Toyota Land Cruiser, в якому їхав Каддафі, спрацювала подушка безпеки.¹⁹ Лідер і кілька його соратників вирішили далі йти пішки. Вони пройшли через ферму, а потім мусили сховатися в смердючій каналізаційній трубі.²⁰

Коли диктатора схопили повстанці, він не зміг збагнути, що відбувається. Адже це був полковник Муаммар Каддафі, хрещений батько Лівії, цар царів Африки! І, як він сам колись казав про себе: «Лідер, що живе в серцях усіх лівійців». «Що відбувається? Що це, сини мої? Що ви робите?» — запитував Каддафі.²¹ «Сини» почали знущатися з нього. На останніх кадрах видно: після того, як люди побили його і згвалтували багнетом, Каддафі лежав на даху автомобіля із закривавленою головою і благав про пощаду.²²

Коли диктатор нарешті опинився під контролем повстанців, вони почали святкувати. На одному з характерних кінокадрів тих подій видно, як молодого повстанця товариші несуть на плечах, а він тримає в руках золотий пістолет, прикрашений вишуканими гравіюваннями. Цей пістолет належав самому Каддафі; ймовірно, він був подарований йому одним із синів.²³ Я називаю це «парадоксом золотого пістолета»: тирані можуть мати всі атрибути влади, навіть пістолет із золота, але в той момент, коли їм потрібно скористатися владою для власного порятунку, це для них вже запізно. Диктатор ніколи не зможе захистити себе за допомогою

золотого пістолета. Володіння пістолетом давало Каддафі владу лише доти, доки люди в це вірили. Щойно вони перестали вірити, пістолет виявився непотрібним.

Під кінець дня 20 жовтня 2011 року пістолет кудись зник, а Каддафі був мертвий. Над тираном вчинили останню наругу — не дозволили швидко поховати, як це прийнято в ісламі. Замість цього його оголений труп виставили на загальний огляд у м'ясному відділі місцевого торгового центру.²⁴ Коли один журналіст поговорив про це з місцевим жителем, той відповів, що Каддафі сам вибрав свою долю. «Якби він був хорошою людиною, ми б його поховали», — сказав він.²⁵

І справді: якби Каддафі був хорошою людиною, або навіть просто демократичним лідером, а не диктатором, то, швидше за все, його доля була б зовсім іншою.

Тиранія небезпечна.

Згідно з нещодавнім звітом, в якому досліджувалося, у який спосіб 2790 національних правителів втратили владу, 1925 (69%) просто залишилися спокійно жити після виходу з посади. «Лише» близько 23% з них опинилися в засланні, були ув'язнені або вбиті.²⁶ Однак це стосується всіх країн і політичних систем. Якщо пильніше придивитися до одноосібних диктаторів — лідерів, які зосередили у своїх руках найбільшу владу, — то цифри будуть протилежними: 69% цих тиранів кинули до в'язниці, змусили доживати віку за кордоном або вбили.²⁷ Їхні шанси на спокійну відставку гірші, ніж на те, що підкинута монетка завжди падатиме «орлом» вгору.

Я більше десяти років вивчав долю різних диктаторів і те, як вони залишаються при владі або втрачають її. Ще під час навчання в аспірантурі в Оксфорді я досліджував життя членів Політбюро Комуністичної партії Радянського Союзу. Ким були ці люди? Як вони піднялися до вершин у системі, яка могла бути налаштована дуже вороже? Чим вони переймалися?

Після закінчення Оксфорду я вирішив, що з мене досить турбот про тиранію (нема чого більше сидіти в запылених бібліотеках).

Прагнувши побачити світ, я вирішив попрацювати у броварні в Демократичній Республіці Конго. Але найбільш пам'ятні уроки, які я там засвоїв, стосувалися не хмелю чи ячменю, а того, як працюють авторитарні режими та скільки тиранів постійно живуть, ніби на лезі ножа.

Коли 30 грудня 2013 року я був у Лубумбаші, озброєні нападники увірвалися до студії національної телерадіокомпанії в Кіншасі. Бандити взяли під контроль ефір і виступили з посланням проти президента Жозефа Кабіли. Вони сказали, що йому настав кінець, що його час вичерпано. Поки вони говорили, їхні спільники напали на головний аеропорт країни. Крім того, було завдано удару по військовій базі.²⁸

У містечку Лубумбаші на іншому кінці країни достовірну інформацію отримати було важко: «А ви чули, що відбувається в Кіншасі?» — допитувалися цікаві люди на пивоварні. В обідню перерву я спробував з'ясувати, що саме відбувається. Ніхто нічого не знав. Оскільки здавалося, що насильство залишилося десь далеко, я став повертатися до офісу, який, як і моє бунгало, знаходився в тому ж комплексі. У звичайний понеділок ця прогулянка була б однією з найприємніших подій. Саме місто Лубумбаші не можна назвати зеленим, але рослинність на території комплексу була пишною. Під час прогулянки я дивувався розкішним пальмам або спостерігав за екзотичними птахами, що літали над головою. Це було схоже на якусь оазу.

Того дня все було інакше. Коли я повертався на роботу, тишу в повітрі розірвав різкий звук. То був постріл. Потім ще один, і ще, і ще, постріли лунали з трьох сторін. Потім я почув щось гучніше — схоже на вибух. У моїй голові промайнув мільйон думок. Всередині стін нашого комплексу навряд чи можна було наразитися на випадкову кулю. Але що, коли це був мінометний обстріл? Новий вибух міг би завдати серйозної шкоди, навіть якби я не був його ціллю. Я перебував більш ніж за 1500 кілометрів від німецького посольства. Аеропорти були закриті, тож у разі погіршення ситуації не зміг би нікуди вилетіти. Якби нам довелося